

և նոյնպէս կողոստում Սանահնի հարստութիւնն ու միաբաններին ցրում. վանքը կորցնելով իր կալուածքները՝ մնում է անտէր և եթէ՝ այսօր կանգուն է մնացել այդ հօյակապ շէնքերի խումբը, այդ էլ իւր դիրքի շնորհիւ է եղել, Տասնևութերորդ դարու վերջերին Արղութեանց իշխանական տոհմը տիրելով վանքի նախկին կալուածքները, երբեմն երբեմն ուշագորութիւն դարձրեց վանքի վրայ և նորոգել տուեց միջանի եկեղեցիների վնասուած տանիքները:

V.

ՎԱՆՔԻ ՄԱՍՆԵՐԸ

Սանահնի վանքի բաղկացուցիչ մասերն են. 1) Սուրբ Աստուածածին, 2) Ամենափրկիչ, 3) Սբ. Գրիգոր և 4) Սբ. Յարութեան եկեղեցիները, երկու գաւիթները, զանգակատունը, մատենադարանը, ճեմարանը և մի մատուռ: Բացի սրանցից կան և երկու բլուրների վրայ կառուցուած 1) Սբ. Սարգիս և 2) Սբ. Կարապետ եկեղեցիները: Մանրամասն նկարագրենք սրանց այժմեան դրութիւնը. սկսենք գաւիթներից:

1

Ն Ա Խ Ա Գ Ա Ի Ի Թ

Ինչպէս քրիստոնէութեան սկզբի դարերում կառուցուած բոլոր վանքերն ու եկեղեցիները, այնպէս էլ Սանահնի վանքի մեծ եկեղեցիները ունին զաւիթ: Քրիստոնէութեան նախնական դարերում գաւթումն էին կանգնում շէնքերը, այսինքն գեռ չմկրտուած հասակաւորները և հեթանոսները. նոյնպէս և թերահաւատներն ու ապաշխարողները. դրանք դուրս էին գալիս եկեղեցուց, երբ սարկաւազը բեմից երգում էր. «Որք ոչ էք կարող հաղորդիլ լ'Աստուածային խորհուրդս, առ դրունս ելէք և ազօթեցէք», որովհետեւ մի ոք

յերեսային և մի ոք լապաշխարողաց մերձեցի...»։ Գաւիթներն առ հասարակ ընդարձակ լինելով՝ ծառայում էին, նախնական ժամանակներում, նաև իբրև ընդհանուր սեղանատուն բոլոր հաւատացեալների համար, որովհետև վանքերը նաև բարեգործական ու մարդասիրական հաստատութիւններ լինելով՝ կերակրում էին ժողովրդի աղքատ դասակարգին, դարմանում էին հիւանդներին, խնամում էին այրիներին ու որբերին և դրանց զաւակներին ուսում տալիս։

Գաւթումն էին թաղում նոյնպէս նշանաւոր եկեղեցականների ու աշխարհականների երկրային մնացորդները։

Սանահնի վանքի գաւիթը բաղկացած է երկու մասից՝ նախագաւթից և աւագ գաւթից. առաջինը գտնւում է սր. Աստուածածին եկեղեցու առաջ, իսկ երկրորդը Ամենափրկիչ եկեղեցու առաջ։

Նախագաւթի դռնից — որ գտնւում է նրա արևելա-հիւսիսային անկիւնում — ներս մտնելով՝ մեր աչքի առաջ պատկերանում է մի ընդարձակ խորանազարդ շինութիւն՝ կերտուած միատեսակ սրբատաշ քարերից։ Նախագաւթն ուշի ուշով գիտելուց լետոյ՝ իսկոյն աչքի է ընկնում, որ նա եկեղեցու հետ միասին չէ կառուցուած, այլ աւելի ուշ։ Նախագաւթի շինուել է Իւանէ և Զաքարէ սպասաւարների ժամանակ, 13-րդ դարում, Վաչէ Սարգսեան զօրավարի ձեռքով։ Եւ երբ հայեացքդ գցում ես նախագաւթի հիւսիսային պատի վրայ, իսկոյն հաստատուում է արածդ ենթադրութիւնը՝ կարգաւով հետևեալ արձանագրութիւնը.

«Ես Վաչէ ծառայ Զաքարիայի որդի Սարգսի շինեցի զխորանս և ետու զիմ օսկետուփ աւետարանն և զսուրբ Նշանն և զգործքս մեծածախիւք ի սուրբ Աստուածածինս առաջնորդք սուրբ ուխտիս Հայր Վարդան և վարդապետ Գրիգոր միաբանօքս հաստատեցաք ի տարւոջն զսուրբ Գէրգին զշաբաթն և զկիրակէն զամեն եկեղեցիս պատարագ ի կենդանութեան մեր ծնողացն և լետ մահուան մեր մին աւրն ինձ Վաչէի և մինն ամուսնոյ իմ Մամախաթունին, ով խափանէ մեր խղճիս տէր է առաջի Աստուծոյ։

Այս արձանագրութիւնից մի փոքր ցած գրուած է.

«Յանուն Աստուծոյ ես Վաչէ որդի Վաչուտին ետուզիմ զրամագին Բաղալի այգին ի շէն գաւթի Սանահնի սը. Աստուածածնիս և առաջնորդ սորոս Յովհաննէս և միաբանքս Հաստատեցին զՓիլիպոսի առաքելոյ տաւնի պատարագ զամէն եկեղեցիքս Դաւթի և եղբօրն անխափան մինչև ի գալուստն Քրիստոսի և որ խափանել ջանայ պարտական է մեր խղճիս առաջի Աստուծոյ»:

Ամբողջ գաւթի երկարութիւնն է 23 արշին, լայնութիւնը 18 արշին և 14 վերշոկ, բարձրութիւնը 9 արշին 6 վերշոկ. բաղկացած է երեք կամարաձև շինուած խորաններից, որոնք հիւսիսային կողմից հետզհետէ փոքրանում են. որովհետև առաջին խորանի լայնութիւնն է (հիւսիսից-հարաւ) 7 արշին 4 վերշ. երկրորդ խորանինը առաջինից աւելի փոքր է, այն է 6 արշ. 6 վ. և վերջապէս երրորդն աւելի փոքր երկրորդից՝ այն է 5 արշ. 11 վերշ.:

Խորանները միմեանցից բաժանուած են չորս-չորս կամարներով. կամարներից իւրաքանչիւր երկու սիւների միջի տարածութիւնն է 3 արշ. 3 վ. իսկ կամարների բարձրութիւնն է 4 արշ. 3 վ.: Միջին երկու կամարների վեց սիւներն ազատ են և իրենց ուսերի վրայ կրում են ամբողջ շինութիւնը. մնացած սիւները, թուով 16 հաս, գտնուում են որմերի մէջ: Այդպիսով ուրեմն ամբողջ նախագաւիթը կանգնած է 22 սիւների վրայ: Այդ սիւները բոլորն էլ միևնույն ձևի չեն. օրինակ առաջին խորանի 3 ազատ սիւների միջին մասը գլանաձև է, իսկ մնացած 3 ազատ սիւները՝ վեցանիստ՝ պրիզմայի ձևով: Նոյնը կարելի է ասել և սիւների ներքնախարիսխների և վերնախարիսխների վերաբերութեամբ. նրանք միմեանցից զանազանոււմ են թէ ձևով և թէ մեծութեամբ. միքանիսը քանդակագործուած են, միւսներն անքանդակ. եղած քանդակներն էլ միանման չեն, այլ զանազան: Սիւները բաղկացած են ընդհանրապէս երեք ամբողջ մասերից և ունին մօտաւորապէս մի ուսժէն շրջապատ. հաստատուած են պատուանդանների վրայ, որոնք

քառակուսի ձև ունին և ամբողջ քարից են շինուած—ամեն մի կողմը 1 արշ. և 6 վ. է:

Արևելեան կողմից նախագաւիթը կաած է սբ. Աստուածածին եկեղեցուն, որի դուռը բացւում է միջին խորանի մէջ: Դրան մօտ ահագին քարեայ պատուանդանի վրայ գտնոււմ է մի խաչքար՝ կարմիր քարից շինուած և հրաշալի քանդակագործութեամբ: Խաչքարը կրում է հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Ես Դաւիթ իշխանաց իշխան կանգնեցի զսուրբ նշան գերեզմանի հաւը իմոյ Գրիգորի, որք երկրպագէք լաղաւթս լիշէք *»): Նոյն կողմից սբ. Աստուածածին եկեղեցուն կից գտնոււմ է Մագիստրոսի ճեմարան կոչուած կամարակապ խորանը: Հորաւային կողմի որմի միջին կամարի մէջ գտնոււմ է մի ահագին դուռը, որ բացւում է դէպի Ամենափրկիչ եկեղեցու գաւիթը: Նոյն մեծ կամարի երկու կողմերը գտնոււմ են ուրիշ փոքրիկ կամարներ, որոնց լայնութիւնն է 1 արշ., բարձրութիւնը 2 արշ. արևմտեան կողմից վերջանում է վեց կամարներով. այդ կամարները սկզբում ազատ են եղել, բայց այժմ լցուած են որմերով՝ երկու ծալրերինը ամբողջովին, իսկ մնացածները՝ մինչև սիւների վերջին ծալրը:

Այդ կամարները լցրել են... **): որպէս զի կենդանիները ներս չմտնեն (փոխանակ դրսի կիսաւեր պարիսպը նորոգելու):

Նախագաւիթի վերոյիշեալ կամարների երկու ծալրի կամարների մէջ կանգնեցրած են մի մի ահագին խաչքարեր՝ սև քարից շինած պատուանդաններով. իսկ խաչը կարմիր քարից և սքանչելի քանդակագործութեամբ, ինչպէս որ գաւթի ներսը գտնուած խաչքարը: Այդ խաչքարերի երես-

*) Խաչքարի բարձրութիւնն է 3 արշին 2 $\frac{1}{2}$, վերջ. ներքևի լայնութիւնը 1 արշ. 6 $\frac{1}{2}$, վերջ. իսկ վերևի լայնութիւնը 1 արշ. 8 վերջ.:

**) Այս երկու լցուած կամարները մի խաչարձանով զետեղուած են հայր Ալիւանի «Այրարատ»-ի 176 հրեսի վրայ և սխալմամբ կամ թիւրիմացութեամբ տակը գրուած է. սճ. Խաչարձան Սարգսի (?) ի Յովհաննա-վանս:

ները դէպի դուրս են նայում. երկուսն էլ նոյն ձևով են շինուած, սակայն նկարները տարբեր են: Այդ երկու խաչքարերից միայն մէկը, հարաւային պատի կողմն եղողը, երկրորդ երեսի վրայ (գաւթի կողմը) կրում է ՈԿԴ (664 թ. հայոց և 1215 փրկչական) թուին գրուած հետևեալ արձանագրութիւնը.

«Կանգնեցաւ խաչս լիշատակ որդւոյ Սմբատայ թոռն Համազասպեանց, որ մեռաւ ի պատերազմի և թաղեցաւ ի դուռն Աստուածածնի և որդի նորա Սմբատ և ամուսին Աղուտ ետուն ի Մղարտն Զաքլասագանց հայրենիքն ամենայն շահու գենով յԱստուածածին և խ. օրավար հոգ ով զայն հանէ յԱստուածածնէս դ. սբ. Ժողովոցն նզովեսցի յԱստուծոյ: Ես հայր և վարդապետ Գրիգոր, Վարդան և ամէն միաբանքս տուաք զամէն եկեղեցիքս քառասնից տաւնին գերկու եկեղեցին Սմբատայ և զայլն Սարգսի: Ով խափանէ զվերոգրեալ նշովսն առցինա:

Երկրորդ խաչքարն, արտաքին կողմից, ճակատին կրում է հետևեալը.

«Նշանդ Աստուծոյ աւգնեա Քրդի Խորիշահի և...»:

Նախագաւթի կամարներից և սիւններից շատերը ծածկուած են արձանագրութիւններով. դրանց պարունակութիւնը գլխաւորապէս այն է, որ այս ինչ իշխանը կամ իշխանուհին կամ այս ինչ մարդը կամ կինը նուիրել է վանքին այգի, ձիթահանք, վարելահող, կամ եկեղեցական սպասներ. իսկ վանքի միաբանութիւնը դրա փոխարէն պարտաւորուել է այս կամ այն տօնին պատարագ մատուցանել նուիրատուների կամ նրանց ծնողաց և ամուսինների հոգւոյ փրկութեան և որդոց արեւշատութեան համար: Նուիրատուներից շատերի աճիւններն էլ ամփոփուած են նոյն նախագաւթում:

Նախագաւթի յատակը ծածկուած է մեծ ու փոքր գերեզմանաքարերով, որոնցից պարզ որոշուում են մօտ հարիւր տասը հատ՝ մի մասը արձանագրուած, միւս մասն առանց արձանագրութեան. արձանագրուածները մեծ մասամբ այն իշխանների անուաններն են կրում, որոնք ծառայութիւն են

մատուցել վանքին զանազան նուէրներով և շէնքեր կառուցանելով, ինչպէս օրինակ. Համազասպ, Քուրդ իշխան, Վաչէ Այազկեցի, Գրիգոր Վահրամեանց, Գրիգոր մագիստրոսի պապ, Վասակ Կուճի և այլն:

Նախագաւթի արեւմտեան որմի կամարների վրայ՝ իւրաքանչիւր խորանի մէջ բացւում է մի մի լուսամուտ:

Նախագաւթի մէջ այժմ սաստիկ խոնավութիւն է տիրում. պատերից շատերը խախտուել են. կտուրը ծածկուած է ծառաչափ խոտերով և այդ պատճառով տնձրէի ջուրը ցած իջնելով՝ սիւների և որմերի վերին մասերը շարունակ թաց ու խոնավ են. ներսն էլ անմաքրութիւն է տիրում:

2.

Գ Ա Ի Ի Թ

Նախագաւթի հարաւային որմի միջին մեծ կամարի մէջ է գտնւում գաւթի կամ աւագ գաւթի դուռը՝ մաքուր, լրդկած քարերից շինուած: Դրան բոլորքը գտնւում են գեղեցիկ քանդակներ, որոնց մի մասը—նախագաւթի շինութիւնից յետոյ—մնացել է նախագաւթի հարաւային որմի մեծ կամարի տակ: Դրան ճակատին փորագրուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Ի թագաւորութեան վրաց Գէորգէի յամիր սպասաւարութեան Զաքարայի և Իւանայի եղբաւր իւրոյ ի թուին ոխ (640 հ. թ. և 1191 թ. փրկչ.) ես Քուրդս, Հասան, Համազասպ, Սորգիս որդիք Սմբատայ, որդւոյ Համազասպ մարծպանի տուաք զթշա կէսն ի մեր հայրենեաց ի մեր հողատայքս ի Սանահին մեր մեռելոց հոգոյն և մեր արեւշատութեան ընկալաք հայրս Յովհաննէս և եղբարքս և գրեցաք զհամբարձում աւրս զամէն եկեղեցիքն Աստուածածնայ մինչ ուխտս ի հաստատութիւն է, զաւր հացն ի նոցա անուն զսեղանիս մի ոք խափանեցէս:

Մտնելով այդ հոյակապ դռնից, որի բարձրութիւնն 3 արշ. 6 վ., լայնութիւնն 2 արշ. 6¹/₂ վ. է, դուք կտեսնէք

մի հոյակապ, վիմարդեալ կամարակապ շինութիւն, որ իր վեհութեամբ և ճարտարապետութեամբ գերազանցում է նախագաւթին: Սա նախագաւթի պէս խորաններից չէ բազկացած, այլ չորս հոյակապ կամարներից՝ հաստատուած նոյն թաւով հաստահեղոյս սիւների վրայ, որոնք իրերև մի մի հսկաներ՝ իրենց ուսերի վրայ են կրում ամբողջ շէնքը:

Չորս մեծ կամարները, որոնցից իւրաքանչիւրի բարձրութիւնն է 9 արշ., լայնութիւնը 7 արշ. 12 վ. միանալով միմեանց հետ՝ կազմում են գաւթի մէջ 4 անկիւններ փոքրիկ կամարներով, որոնց բարձրութիւնն է 6 արշ. 8 վ. իսկ կամարների սիւների մէջ եղած տարածութիւնն է 3 արշ. 6 վ.: Վերին կողմում այդ չորս կամարները միանում են մի ուրիշ մանեկաձև կամարագօտու հետ, որի վրայ հաստատուած է գաւթի կաթողիկէի նման ընդարձակ դմբէթը: Գմբէթի վերին մասը բաց է և ունի համարեա՛ թէ նոյնքան մեծութիւն, որքան մեծ կամարների բարձրութիւնն է՝ եթէ հաշուենք գաւթի բարձրութիւնը 18 արշ. 3 վ.:

Չորս ահագին սիւնները, որոնց վրայ կանգնած են կամարները և որոնք 4 արշ. 13 վ. բարձրութիւն ունին, բազկացած են ընդամենը 3 հատ քարերից, այն է՝ սեան վերնախարսխից և ներքնախարսխից, որոնց հաստ մասի շրջագիծն է 4 արշ. 13 վ. և սեան միջին մասից, որի շրջագիծն է $3\frac{1}{2}$ արշին: Ներքնախարսխը կամ պատուանդանը քառակուսի ձև ունի՝ վրայի մասը կլոր, դուրս ցցուած փորով. վերնախարսխը նոյնպէս պատուանդանի ձև ունի, միայն թէ կլոր և դուրս ցցուած մասը դէպի ներքև է ուղղուած: Մարդ հիացմամբ է գիտում այդ միակուռ քարից շինուած սիւնները, գեղեցիկ քանդակներով զարդարուած խարիսխները և անկիւններում քանդակուած սափորները, կճուճները, վագրի, առիւծի, եզան, այծի գլուխները և այլն. նոյնպէս բնական ու գեղեցիկ են երևում սեան պատուանդանի չորս անկիւններում քանդակուած ահագին մեխերը:

Ո՛րքան աշխատանք, որքան ջանք են թափել մեր նախնիքն այդպիսի ահագին քարեր կրելով դժուարագնաց

ճանապարհներով. սրբան համբերութիւն՝ պարզ և հասարակ գործիքներով այդպիսի հիանալի քանդակներ փորելու երկաթէ ամբուլթիւն ունեցող լեռի քարի վրայ. այդ կարող էր անել միայն հաւատը, անկեղծ, անխտրդախ և մաքուր սրտից բղիւած հաւատը...

Վերոյիշեալ չորս սիւները, ինչպէս երևում է սիւների վրայի արձանագրութիւններից, շինել են Կիւրիկէ Թագաւորի երեք զուտրները՝ Մարիամ, Բօրինայ և Ռուսուգնան ու Թամար *): Ռուսուգնան—իւրաքանչիւրը մի մի սիւն:

Գաւթի մուտքից աջ կողմը, հարաւային սիւնի վրայ արձանագրուած է.

«Ես Ռուսուգնայ հօրաքօյր Թամար մայր Թագուհեաց և զսիւնս կանգնեցաք զմեզ լիշեցէք ի Քրիստոս»:

Գաւթի մուտքից ձախ կողմն եղող սիւնի վրայ գրուած է.

«Ես Մարիամ Բագրատունի զուտար արքային Կիւրիկէի, մեծաւ լուսով կանգնեցի զսիւնս զայս և ետու զիմ հայրենի սուրբ նշանն մեծածախ պահարանով ի սուրբ Աստուածածինս սկեան արծաթի և տաւնացաւցակ պարտական են գ. քառասունքս եղբայր ա. ժամ. և զկնի վախճանի իմոյ զնաւահատիսն աւրն և զվարդեւարն ինձ պատարագել մինչև ի կատարած աշխարհի, որ խափանէ նդովուած է յԱստուծոյ և ամենայն սրբոց. ամէն»:

Գաւթի մուտքի աջ կողմը գտնուող սիւնի վրայ արձանագրուած է.

«Ես Ըրուսուգնայ նմին արքայի զուտար քօյր Մարիամայ կանգնեցի զսիւնս լինել ինձ սիւն լուսոյ ի կեանս լաւիտեանից»:

Զորրորդ սիւնը հետեւեալ արձանագրութիւնն է կրում.

«Ես Բաւրինայ նոյն արքայի զուտար քօյր Մարիամու կանգնեցի զսիւնս զայս և զիս լիշեցէք ի Քրիստոս»:

*) Թագուհու հօրաքօյրը:

Իսկ եկեղեցու դրան ճակատին արձանագրուած է.

«Ի Թուին Հայոց Ու (630—1181 փրկչ.) ի ժամանակս յաղթաւ թագաւորին Գէորգեայ և յամիրի սպասալարու-
թեան Սարգսի և որդւոց իւրոց Զաքարէի և Իւանէի և յա-
միրութեան Քրդին. ես Յովհաննէս առաջնորդ սուրբ ուխ-
տիս շինեցի զերբմն լեալ զեկեղեցիքս աւգնութեամբ ամիր
Քրդին ևս վարդապետի մեծի Գրիգորի Քս Այ և զգաւթս
ի Հիմանց մեծաւ յուսով. զաշխատակից զեղբայրս և զհայր
Յովհաննէս զարժանին յամենայն աւրհնութեան զի յաւուրս
սոցա կրկին ազատեցան եկեղեցիք մեր յամենայն հարկէ ի-
շեցէք ի Քս. » *).

Ինչպէս այս արձանագրութիւնից պարզ երևում է՝ Ամե-
նափրկիչ եկեղեցին գաւթից առաջ է շինուած եղել. Յովհան-
նէս առաջնորդը եկեղեցին նորոգել է և գաւթն ի Հիմանց
շինել 1181 թուին: Եւ իրաւ, եթէ լաւ զննելու լինենք շի-
նութիւնը, իսկոյն նկատելի կ'լինի, որ գաւթը եկեղեցու
հետ միաժամանակ չէ շինուած, այլ յետոյ:

Արևելեան որմի վրայ գտնուում է Ամենափրկիչ եկեղե-
ցու դուռը, որի շուրջը զարդարուած է գեղեցիկ քանդակնե-
րով և երեք կարգ սիւնազարդ կամարներով. դրան երկու
կողմը գտնուում են երկու փոքրիկ կամարներ:

Նոյն պատի վրայ, անկիւնների փոքր կամարների տակ
գտնուում են մի մի փոքրիկ լուսամուտներ, որոնք բացուում
են ուղղակի եկեղեցու մէջ և որովհետեւ գաւթը լետոյ է
աւելացրած՝ այդ պատճառով այդ լուսանցքներն ուղիղ կա-
մարի տակ, մէջտեղը չեն գտնուում:

Արևմտեան և հարաւային որմերի մեծ կամարների մէջ
ևս գտնուում են լուսանցքներ. վերջինիս վրայ, փոքրիկ կա-
մարների տակ, գտնուում են մի մի փոքրիկ լուսանցքներ.
Երկուսն էլ հիւսիսային որմի մէջ, որոնք բացուում են գէպի
սբ. Աստուածածնայ գաւթը կամ ինչպէս մենք անուանեցինք՝
նախագաւթը:

*) Այս արձանագրութիւնը մեծ դժուարութեամբ կարդացուեց.
Սարգիս եպ. Զաւախանը հազիւ մի հատուած է կարդացել:

Հարաւային պատի մէջ եղել է և մի մուտք, որ բացուելիս է եղել դէպի դուռս, բայց լետոյ փակուել է—ինչպէս երևում է շատ վաղուց, որովհետեւ այժմ դուռն այնքան հոգ է լցուած, որ դրան մեծ մասը ծածկուել է:

Գմբէթի ճիշդ բացուածքի տակը, յատակի վրայ կայ մի մեծ փոս քար՝ անձրևի ջրի համար: Յատակը ծածկուած է գերեզմանաքարերով, որոնց թիւը 74-ի է հասնում և որոնց մէջ գտնւում է նաև գաւիթը շինող Յովհաննէս առաջնորդի գերեզմանը - եկեղեցու մուտքի առաջը.— իսկ գաւթի հարաւային որմի մօտ, սիւնի առաջն է գտնւում Դաղստանը նուաճող զօրավարներից մէկի, Մովսէս Արղուիթեանցի գերեզմանը, որի վրայ տարածուած ահագին գերեզմանաքարի մարմարը հետևեալ տողերն է կրում.

Աստ ամփոփի մարմին քաջ սպարապետի Հայոց գեներալ ադիւտանտ կնեազ Մովսիսի Զաքարեան երկայնաբազուկ-Արղուիթեանց. ծնեալ ի 1798 և վախճանեալ ի 1855 ամիս: —Այս հայ զօրավարի արձանը կանգնած է Թէմիրխան-շուբայում:

Դաւթի այժմեան դրուիւնը թէև նախագաւթից աւելի լաւ վիճակի մէջ է, բայց այնուամենայնիւ անխնամ թողնուած լինելու հետքերն այստեղ ևս նկատելի են. արդէն սկսել են որմերի արանքներում խոտեր երևալ:

3.

ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցու շէնքը զանազանում է վանքի միւս մասերից թէ իր ձևով և թէ հնութեամբ. անվիճելի կարելի է համարել, որ սա աւելի վաղ է կառուցուել, քան Ամենափրկիչն ու գաւիթները: Հաւանական է, որ այս եկեղեցին շինած լինին մեր պատմագիրների լիշած և յունաց Ռոմանոս կայսրից հալածուած հայ վարդապետները, իսկ Ամենափրկիչը՝ Աշոտ Ողորմած Բագրատունի արքան:

Եկեղեցին թէ ներսից և թէ դրսից սիրուն է և համա-

չափ՝ նա մանաւանդ կաթողիկէն. քարերն այնքան էլ մաքուր և սրբատաշ չեն:

Նախագաւթի տրեւելեան դռնից մտնելով՝ անմիջապէս գտնուում էք անսիւն և կամարակապ սրբավայրում. 2 սաժէն լայնութիւն ունեցող չորս համաչափ կամարագօտինները միանում են մի մանեկաձև կամարով, որի վրայ կանգնած է չորս երկարաձև լուսամուտներով ու երկաթէ խաչով զարդարուած կաթողիկէն:

Կամարների տակ գտնուում են մի մի լուսամուտ, իսկ նրանց միացման տեղերում քանդակուած են չորս աւետարանիչների քարեայ կենդանակերպերը: Պատերի վրայ երեւում են սրուածքի հետքեր. ոչ մի արձանագրութիւն չկայ, միայն տեղ տեղ սրուածքի վրայ երևում են կարմիր գեղով գրուածքների հետքեր:

Յատակից մի արշին 6 վերջ, բարձր է շինուած բեմը՝ քանդակուած փայտեայ սեղանով, որի վրայ գտնուում են նոյն փայտից շինուած երու հատ փոքրիկ գմբէթներ, իսկ երրորդը վայր է ընկել: Սեղանին գեղեցկութիւն են տալիս դռների՝ երկու առաքելոց պատկերները—Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի. առաջինը ձեռքին աւետարան ունի բռնած, իսկ երկրորդը սբ. Աստուածածնայ պատկերը: Խաչկալն ու պատկերները նոր են և Արղութեան իշխանների նուէր, ինչպէս երևում է նրանց մակագրութիւններից:

Բեմի աջ և ձախ կողմը գտնուում են երկու պատարագամատոյց խորաններ. ձախ խորանի պատարագամատոյց սեղանը վերցրած է, իսկ աջ խորանի սեղանի միայն տակի սիւնն է մնացել. իւրաքանչիւր խորանի մէջ մի լուսամուտ կայ:

Ձախ կողմի խորանի մուտքի վրայ եղած երկու միապաղաղ քարեայ սիւնների վրայ գտնուում է այս եկեղեցու քարից շինած փոքրիկ կաղապարը, որի մէջ նստեցրած է սբ. Աստուածածնայ պատկերը: Վերջին ժամանակներն այդ կերտուածը դաճով սրած լինելով՝ կորցրել է իր նախկին գեղեցկութիւնը:

Բացի այդ երկու գլխավոր խորաններից՝ կան և երկու ուրիշ խորաններ եկեղեցու մուտքի (գաւթից) երկու կողմը. երկուսն էլ պատարագամատոյց սեղաններ ունին, որոնք անխախտ են մնացել: Այդ խորանների մէջ ածած էին Հին խաչկալի փալտի կտորներ և մի գեղեցիկ, սպիտակ մարմարիոնից կոփած տաշտ և մի ուրիշ առարկայ, որ նման է մեծ հայելու և նոյնպէս սիրուն քանդակներ ունի: Այս առարկաները նոր ժամանակի շէնք են երևում և վանահօր տեսչով՝ բերուած են Երզրումից:

Եկեղեցին երկու մուտք ունի, մէկն ինչպէս լիշեցինք՝ արևմտեան պատի մէջ, իսկ միւսը Հիւսիսային: Որովհետեւ եկեղեցին գաւթից աւելի վաղ է շինուել, այդ պատճառով սկզբում դուռը բացուելիս է եղել դէպի բակը, իսկ այժմ բացուած է դէպի գաւթիք: Եկեղեցու կամարների տակ գտնուած պատուհաններից մէկը բացուած է այժմ Ամենափրկիչ եկեղեցու մէջ, որ նոյնպէս ապացոյց է վերջինիս աւելի ուշ կառուցուելուն:

Եկեղեցու երկարութիւնը 15 արշին 12 վ. է, լայնութիւնը 12 արշ. $2\frac{1}{2}$ վ., իսկ արևմտեան դռնից մինչև բեմի դուռը 10 արշ. 14 վ.: Միայն սեղանի լայնութիւնն է 5 արշ. 12 վ., իսկ երկարութիւնը հարաւից-հիւսիս 6 արշ., բարձրութիւնը 1 արշ. 6 վ.: Մէկ մուտքի (գաւթից) բարձրութիւնն է 3 արշ. 6 վ., լայնութիւնը 1 արշ. 7 վ.: Դէպի դուռս բացուող դրան բարձրութիւնն է 3 արշ. $1\frac{1}{3}$ վ., լայնութիւնը 1 արշ. 6 վ.:

Չորս խորաններն էլ հաւասար մեծութիւն ունին. 3 արշ. 6 վ. երկարութիւն, 1 արշ. 9 վ. լայնութիւն, 5 արշ. բարձրութիւն: Արևմտեան խորանների գռների բարձրութիւնն է 2 արշ. 13 վ. լայնութիւնը 1 արշ.:

Կաթողիկէի բարձրութիւնն է 19 արշին: Յատակը ծածկուած է սրբատաշ քարերով և ոչ մի գերեզմանաքար չկայ. եկեղեցին անշուք և պատերը մի քանի տեղ ճեղքուած են:

4.

ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ամենափրկիչ Հրաշափառ եկեղեցին կառուցուել է 961 թուն Բագրատունեաց Աշոտ Ողորմած արքայի և իր կին Խոսրովանույշի հոգացողութեամբ: 1184 թ. նորոգում է Յովհաննէս եպիսկոպոսը՝ Գրիգոր Տուտեորդի հաջակաւոր վարդապետի օգնութեամբ, ինչպէս որ պարզ երևում է եկեղեցու մուտքի ճակատին եղած և արգէն առաջ բերուած արձանադրութիւնից. «...Ես Յովհաննէս տաաջնորդ սուրբ ուխտիս շինեցի զերբմն լնալ զեկեղեցին...»:

Ամենափրկիչ գուռը գտնուում է գաւթի արևելեան որմի մեծ կամարի տակ՝ երեք կարգ սիւնազարդ կամարներով. իւրաքանչիւր երեք սիւնը քանդակուած է մի ամբողջ քարից: Դրան շուրջը զարդարուած է գեղեցիկ քանդակներով. բարձրութիւնն է 3 արշ. $5\frac{1}{2}$ վ., լայնութիւնը 2 արշ. $1\frac{1}{2}$ վ.: Այս գուռը Սանահնի վանքի ամենաշքեղ կերտուածն է. բաղկացած է չորս մեծ ու լայն կամարներից, որոնք գէպիցած գալով՝ հետզհետէ փոքրանում են. կամարները շինուած են միապաղաղ և սրբատու քարերից: Ամենամեծ կամարի մէջտեղը, միւսայն քարից քանդակուած է մի կենդանու գլուխ. կամարները կանգնեցրած են երկու սիւների վրայ, որոնք երեք մասից են բաղկացած և երեքն էլ զանազան ձևեր են ներկայացնում. վերին մասը փոքր քառակուսի ձևերի խումբ է՝ մանր քանդակներով. մէջ տեղինը, որի բարձրութիւնը մօտ $2\frac{1}{2}$ արշ. է՝ կերտուած է հաստ ու բարակ սիւնաձևերով. ստորին մասը եռանկիւնի միաչափ ձևերի խումբ է: Դրան ճակատին գրուած է մի մեծ կիսաշրջանաձև քանդակազարդ քար, որ ալժմ մէջտեղից ճեղքուած է: Այժմեան գուռը հասարակ փայտից է շինած և կողպէքով փակած: Վերոյիշեալ արձանադրութիւնը գրուած է երեք մեծ կամարների վրայ. ամենամեծի վրայ 2 տող, միւս երկուսի վրայ էլ մէկ մէկ տող. տառերը բոլորաձև են և բաւականին խոշոր:

Դռնից ներս մտնելով՝ տեսնում էք փառաւոր և ընդարձակ եկեղեցիին, որ աչքի է ընկնում իր պարզութեամբ ու գեղեցկութեամբ: Սրբոտաշ քարից շինուած այդ հրաշալի կերտուածը հաստատուած է չորս կամարների վրայ՝ առանց սիւների: Չորս կամարները կրում են իրենց վրայ մի մանեկաձև կամորագօտի, որի վրայ կանգնած է ահագին դմբէթը՝ չորս ընդարձակ լուսամուտներով: Թէ կամարների և թէ ամբողջ եկեղեցու քարերը մնացել են անփութ. պատերի վրայ երևում են սրուածքի հետքեր, որոնց վրայ կարմիր գեղով գրուած են եղել սաղմոսներ, որոնք ջնջուել են և միայն մի քանի բառեր են մնում: Գմբէթի վրայ, ներսից գտնւում են նոյնպէս սրուածք և նկարների հետքեր, որոնք եղծուել են անձրևի կաթելուց:

Եկեղեցին ունի ութը խորաններ. երկու հատ երկյարկանի խորաններ՝ եկեղեցու մուտքի աջ ու ձախ կողմը և նոյնպիսի երկյարկ խորաններ՝ բեմի աջ ու ձախ կողմը: Մուտքի աջ կողմի խորանի մէջ գտնւում է մի պատարագամատոյց սեղան, իսկ արևմտեան պատի կողմը, առաստաղի վրայ գտնւում է մի անցք, որ միակ ճանապարհն է առաջին յարկի խորանից երկրորդ յարկը բարձրանալու համար. վերին յարկի խորանն էլ ունի պատարագամատոյց սեղան. գէպի վերին խորանի անցքը սանդուխք չկայ: Ներքին խորանի արևմտեան պատի վրայ կայ մի լուսամուտ. նոյնպիսի լուսամուտ կայ և վերին խորանի արևմտեան պատի վրայ, որ բացւում է գէպի դուրս և դարձեալ մի ուրիշ ընդարձակ պատուհան՝ գէպի եկեղեցու ներսը: Բեմի աջ կողմում գրաւունք է նոյնպիսի երկյարկանի խորան, որոնց հաղորդակցութեան ճանապարհը ներքին խորանի առաստաղի վրայ եղած անցքն է. երկուսն էլ ունին պատարագամատոյց սեղաններ: Խորանի արևելեան պատի մէջ կայ մի լուսանցք, իսկ հարաւային պատի վրայ մի ընդարձակ անցք, որ բացւում է բեմի լեռեր: Խորանի մուտքի որմի մէջ գտնւում է մի գաղտնի պահարան՝ եկեղեցու գանձն ու մասունքները պահելու համար. պահարանի բերանի քարը նման լինելով

որմի քարերին՝ փակուած ժամանակը չի կարելի իմանալ, որ այդտեղ գաղտնի պահարան կայ. նոյնպիսի գաղտնարան կայ և մուտքի վրայ, որմի մէջ:

Բեմի ձախ կողմը գտնուում է նոյնպէս մի երկարականի խորան, որի մուտքը դրսից չէ, այլ բեմի լետեից: Այդ խորանումն են պահուում այժմ սբ. մասունքները: Այս խորաններն էլ ունին պատարագամատոյց սեղաններ. այդպիսով Ամենափրկիչ եկեղեցին իննը պատարագամատոյց սեղան ունի. մէկ՝ գլխաւոր սեղանը խաչկալով և ութն էլ խորանների մէջ: Փայտեայ խաչկալը զարդարուած է նկարներով և սրբ. բոց պատկերներով: Մկրտութեան աւագանը գտնուում է հիւսիսային պատի մէջ:

Եկեղեցին լուսաւորւում է բացի գմբէթի չորս լուսամուտներից և ուրիշ ութը պատուհաններով, որոնցից երեք-երեք հատ գտնուում են հիւսիսային և հարաւային որմերի մէջ, մի-մի հատ էլ արեւելեան և արեւմտեան որմերի մէջ:

Եկեղեցու երկարութիւնը, արեւելից-արեւմուտք, բեմի հետ միասին, 29 արշ. է, լայնութիւնը 17 արշ. 12 վ., բարձրութիւնը 32 արշ.: Կամարների բարձրութիւնն է 17 արշ., իսկ տառածութիւնը (կամարների միջի) 9 արշ. 6 վ.: Բեմի բարձրութիւնն է 1 արշ. 12 վ.: Ներքին աջ խորանի մուտքի բարձրութիւնն է 2 արշ. 10¹/₂ վ., լայնութիւնը 1 արշ. 8 վ.: Խորանի երկարութիւնն է 5 արշ. 7¹/₂ վ., լայնութիւնը 2 արշ. 5¹/₂, բարձրութիւնը 5 արշ. 4 վ.: Ներքին խորանի առաստաղի վրայ գտնուած անցքի երկարութիւնն է 1 արշ. 2¹/₂ վ., լայնութիւնը 10¹/₂ վ.: Երկրորդ յարկի խորանի երկարութիւնն է 5 արշ. 10¹/₂ վ., լայնութիւնը 2 արշ. 6¹/₂ վ., բարձրութիւնը 4 արշ. 12 վ.:

Բեմի աջ կողմը գտնուող խորանի մուտքի բարձրութիւնն է 2 արշ. 12 վ., լայնութիւնը 1 արշ. 8¹/₂ վ., երկարութիւնը 4 արշ. 2 վ.: Խորանի բարձրութիւնն է 6 արշ., երկարութիւնը 6 արշ. 2¹/₂ վ., լայնութիւնը 2 արշ. 4 վ.:

Այժմ դիտողութեան ենթարկենք Ամենափրկիչ եկեղեցին՝ արտաքուստ:

Եկեղեցու արևելեան պատի վրայ, արտաքին կողմից, կան իննը հատ գեղեցիկ սիւնազարդ և քանդակուած կամարներ, որոնց քանդակագործութիւնը մէկը միւսից տարբեր է: Միջին կամարը միւսներից աւելի բարձր է և նրա տակն է գտնւում այն մեծ լուսամուտը, որ դէպի բեմն է բացւում: Մի-մի փոքրիկ լուսամուտներ ևս գտնւում են ծալրերի կամարների տակ, որոնք բացւում են խորանների մէջ ^{*)}:

Պատի վերին ծալրին, քարի վրայ քանդակուած են՝ երկու քղանցքաւոր հանդերձ և սրածալր գլխարկներ կրող մարդկանց պատկերներ, որոնք ձեռքերի վրայ կրում են Ամենափրկիչ եկեղեցու փոքրիկ կաղապարը. քարի ճակատին արձանագրուած է.

«Կիւրիկէ թագաւոր և Սմբատ թագաւոր: Ափսոս որ պատկերները նուրբ չեն քանդակուած, կամ թէ ժամանակի ընթացքում կորցրել են իրենց նրբութիւնը: Ինչպէս տրւելեան որմի, նոյնպէս և հարաւային ու հիւսիսային պատերի վրայ եղել են սիւնազարդ կամարներ, որոնցից հարաւային որմի վրայ եղողը համարեա՞ ոչնչացրած է, իսկ հիւսիսային պատի վրայինը միայն կիսով չափ է երևում, որովհետև ծածկուած է Մազիստրոսի ճեմարան կոչուած շէնքի պատով. այդ կողմից եկեղեցին ունեցել է նոյնպէս մի դուռը, որ ծածկուած է այդ շէնքի պատով:

Եկեղեցու արևելեան պատի վրայ, երկրորդ կամարի տակ, խորանի պատուհանից վերև կայ մի արձանագրութիւն՝ գրուած Ուէ թուին (637—1188 թ. փրկչ.), որից կարգացւում է միայն Վստուծոյ...» մնացածն եղծուած է և չէ կարդացւում: Արձանագրութիւնից ցած, սիւնի ձախ կողմը քանդակուած է մի ինչ որ կենդանու պատկեր:

*) Կամարները հաստատուած են 16 սիւնների վրայ, որոնցից վեցը 2 կարգ սիւններից են բաղկացած, իսկ միւս չորսը 3 կարգ. այդ սիւնները կազմուած են 6—7 կտորներից. սիւններն իրենց զբաղմունքի վրայ կրում են գեղեցիկ քանդակներ:

5.

ԱՐԲԱՑԱԿԱՆ ԴԱՄՐԱՐԱՆ

Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու արեւելեան պատի տակ, արտաքուստ, գտնոււմ է միտպաղաղ, եռանկիւնաձև քարից շինուած մի գերեզմանաքար, որի գեղեցկութիւնը, ձևը և վրան կառուցուած կամարաձև խորանների հետքերը գուշակել են տալիս, որ նշանաւոր մարդու աճիւն պէտք է լինի այդտեղ ամփոփուած: Մօտենալով գերեզմանաքարին և շուրջը բուսած խոտերն այս ու այն կողմը ցրուելով՝ կկարգաք քարի երեսի մի անկիւնում հետեւեալ պարզ և անպաճճ տողերը.

«Այս է հանգիստ Գուրգէնայ որդւոյ Աշոտայ Ողորմածին»:

Դիտարկներդ վերցնում էք և ծունկ չոքում. հայ արքայի դամբարան է...: Գուրգէնը Լօռուայ անկախ և ինքնուրոյն իշխանութեան առաջին պետն էր:

Գուրգէն թագաւորի գամբարանի մօտն է եղել նաև նրա որդի Դաւիթ Անհողին Աղուանից թագաւորի գերեզմանը, բայց այժմ տապանաքար չկայ, երևի փոխադրել և ուրիշ բանի համար են գործ դրել...: Այդ երկու արքաների գամբարանների վրայ եղել են երկու կամարաձև ծածկուած խորաններ, բայց տարաբաղաբար 1836 թ. Յովհաննէս եպիսկ. Տէր-Բարսեղեանը քանդել է տուել այդ դարաւոր շէնքը և քարերը գործ դրել եկեղեցու աւերուած մասերի վերանորոգման վրայ...: Այդպիսով այդ գամբարանները զերկուելով իրենց պաշտպանող կամարներից՝ հաւասարուել են գետնին, մէկի հետքն էլ չկայ, իսկ միւսն էլ ծածկուած է արշինաչափ խոտերով ու եղինճներով՝ որոնք կարծես թէ մեր այժմեան սերնդի անփութութիւնն ու անհոգութիւնը նախատելու և մեր նախնեաց սբ. աճիւնների կողմից բողոքելու համար՝ ծաղոտում են մօտեցողների ձեռքերն ու մարմինը...:

Արքայական գամբարանների շուրջը կան շատ ուրիշ

գերեզմաններ, որոնց տապանաքարերի մի մասն արձանագրուած է, մի մասը—Ն. Այսպէս օրինակի համար մէկ տապանաքարի վրայ գրուած է. «Այս է հանգիստ Ներսէս Փիլիսոփայի». «Ած. ողորմի քեզ»: Բոլոր գերեզմանաքարերն էլ գետնին հաւասարուել և անյայտանալու մօտ են. խոտով ծածկուած և անասունների ոտից կոխան են...

6.

ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ ՃԵՄԱՐԱՆ

Նախագաւթի հիւսիսային կողմը, Ամենափրկիչ և սբ. Աստուածածին եկեղեցիների մէջ տեղը գտնուող կամարակապ փոքրիկ շէնքը կոչւում է Մագիստրոսի ճեմարան. պարզ երևում է, որ այս շինութիւնը աւելացրած է Ամենափրկիչ եկեղեցին կառուցանելուց լետով, որովհետեւ եկեղեցու քանդակագործ և սիւնադարձ դուռը և պատի վրայ եղող կամարները մնացել են ճեմարանի կամարների տակ:

Ճեմարանի առաստաղը բաղկացած է ութը կամարներից՝ հաստատուած 16 սիւնների վրայ. պատերի երկարութեամբ կամարների մէջ գտնւում են փոքր կամարներ՝ իւրաքանչիւր պատի մէջ ութ հատ: Տասնևմեց փոքր կամարների տակ յատակը գետնից բարձր է մի արշինաչափ և այդ ձևով իրրւթէ ծառայելիս է եղել աշակերտներին՝ նստարանների տեղ:

Ճեմարանի մուտքը արևելեան կողմից բացւում է ուղղակի գաւթի մէջ. արևմտեան կողմից ճեմարանը բաց է եղել, իսկ այժմ փակուած է և այդ նոր աւելացրած որմի մէջ զրուած են երեք հատ խաչքարեր, որոնցից միջինը մեծ է, իսկ մնացած երկուսը փոքր: Ամենափոքր խաչքարի վրայ բոլորագլի տառերով գրուած է.

«Սբ. նշանդ Տէրունական Տէր Սարգսի լեր քաւարան: »)

*) Թէև այս տողի վերջը կարդացւում է «թվին Ծն».—(55 և 606 թ. փրկչ.), բայց կասկածելի է, որ ճիշտ լինի—երևի Ծ-ի փոխարէն ուրիշ տառ պէտք է լինի (հաւանականօրէն Շն—(505—1056 թ. փրկչ.):

Միջինի վրայ, որ կարմիր քարից է և ամենից սիրուն քանդակուած՝ արձանագրութիւն չկայ. իսկ երրորդի վրայ գըրուած է.

«Սբ. խաչս բարեխաւս պր. Գորկուն թվ. . . . որդի Դաւթի զօրաւարին»:

Նեմարանի հարաւային սիւներից մէկի վրայ հետեւեալ արձանագրութիւնն է գտնուում.

«Թվին 262 (716—1267 փրկչ.) կաման Աստուծոյ եւ Ասխադան միաբանեցայ սբ. Ածածնիս և ետու արդիւնս ինչ. հայրս Մխիթար և միաբանքս ետուն մեզ է պատարագ ի տաւնի Յովհաննու, որ յաշունքն կատարի»:

Նեմարանի յատակը ծածկուած է գերեզմանաքարերով, մեծ մասամբ առանց արձանագրութեան. միայն մէկի վրայ կարդացուում է. «Վարդան սարկաւագ խօսքերը»:

Այս շէնքի երկարութիւնն է, արեւելքից-արեւմուտք, 15 արշ. 13 վ., լայնութիւնը 3 արշ. 7 վ., բարձրութիւնը 6 արշ. 7 վ.:

Աւանդաբար հաղորդուում է, որ մեր հռչակաւոր աստուածարան Գրիգոր Մագիստրոսն այս շէնքումն է ուսուցել իր հասակաւոր աշակերտներին և այդ պատճառով էլ շէնքը կոչուում է «Մագիստրոսի ճեմարան»:

7.

ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Սբ. Աստուածածին եկեղեցուց դէպի երեւելք, ուղիղ նրա դիմացը, 16 արշին հեռաւորութեան վրայ գտնուում է սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ փոքրիկ սագաշէն եկեղեցին, որի մուտքը արեւմտեան կողմից է, սբ. Աստուածածին եկեղեցու դիմացը: Սրբատաշ քարերից շինուած և սիւնազարդ մուտքի գլխին կայ մի փոքրիկ քանդակագործուած քար, իսկ այս քարի ձախ կողմը գտնուում է մի արձանագրուած և նոյնպէս քանդակազարդ խաչքար. արձանագրութիւնը եղծուած լինե-

լով՝ չէ կարգացուում: Մուտքի բարձրութիւնն է 2 արշ. 10 վերշ., լայնութիւնը 1 արշ. 7 վ.:

Յալանի չէ թէ ով է կառուցել այս եկեղեցին և երբ. արտաքուստ բոլորաձև է, քանդակներով զարդարուած և սիրուն: Փոքրիկ, բայց գեղեցիկ կաթողիկէի վրայի խաչն ընկած է:

Մուտքից ներս մտնելով՝ տեսնում էք կամարակապ, անսիւն և խաչաձև հրաշալի շէնք՝ երեք հատ պատարագամասոյց սեղաններով. չորս կամարները միմեանց հետ միանալով իրենց վրայ են պահում կաթողիկէն: Եկեղեցին կառուցուած է մաքուր, սրբատաշ քարերից և ինչպէս երևում է պատերի վրայ մնացած հետքերից, սուաղած է եղել. ցայժրմ մնացել է կաթողիկէի ներսի սուաղն ամբողջապէս: Եկեղեցու ներսը ոչ մի արձանագրութիւն չկայ: Կամարներից իւրաքանչիւրի տակ մի պատուհան կայ (բացի արևմտեան կողմից), իսկ կաթողիկէի վրայ երկու լուսամուտ: Եկեղեցին ամբողջ է մնացել, միայն սրբատաշ քարերից շատերը փչացել են անձրևից:

Եկեղեցու հարակալին որմի վրայ գտնւում է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Ի թուականիս Հայոց ՇԺ (510—1061 փրկչ. թ.) ի թագաւորութեան Կիւրիկէի որդւոյ Դաւթի արքայի ի հայրապետութեան տն. Դէոսկորոսի ես Տապուհիկ իշխանաց իշխան որդի Գարբանիէլի ի տոհմէ Պահլաւունի յազգէ Արշակունեաց իմ հալալ ընչիւք գնեցի զաւրնակայ տափ և ետու յԱստուածաշէն մայրաքաղաք Սանահինս արգ որ զնա ի Սանահնէս հանել հնարի իմ մեղացս պարտական եղիցի և այս հրաման է տն. Դէոսկորոսի առաջնորդ որ նստի սբ. ուխտիս պարտական է առաջի Աստուծոյ զքառասնից տաւնին պատարագն յամենայն եկեղեցիքս Տապահանն մատուցանել և որ այս վճռիս հակառակէ ի փառաց որդւոյն Աստուծոյ որոշեալ է:»

Եկեղեցու երկարութիւնն է (արևելքից-արևմուտք) 6 արշ. 12 վ., լայնութիւնը 6 արշ. $8\frac{1}{2}$ վ., կամարների բարձրութիւնը 5 արշ. 9 վ., կամարների միջի տարածու-

թիւնը 2 արշ. 9 վ., կաթողիկէի բարձրութիւնն է $8\frac{1}{2}$ արշին:

Այս հոյակապ և փառաշէն տաճարն այժմ լցուած է... անուխով և կոչւում է «ածխատուն».... Արդեօք մարդուս զգացմունքները չվիրաւորուած կարելի է գուրս գալ այդ սրբապալարից, սակայն աւելին ասելը կրկնութիւն կլինի....

8.

ՓՈՔՐԻԿ ԳԱԻԻԹ

Սբ. Լուսաւորիչ եկեղեցուն կից, նրա շարունակութեամբ, շինուած է մի փոքրիկ կամարակապ և սրբատաշ քարից շինուած գաւիթ: Գաւթի խորանի մէջ կան երկու կամարաձև անցքեր՝ հաստ սիւներով. այդ կամարների աջ և ձախ կողմից կան լուսամուտներ: Գաւթին անսիւն է և առաստաղը հաստատուած է չորս կամարների վրայ: Գաւթի հարաւային պատը սբ. Աստուածածին եկեղեցու հիւսիսային պատի շարունակութեամբ է շինուած. արևմտեան կողմը բոլորովին բաց է, իսկ արևելեանը՝ փակ. այս կողմի պատի մէջ ամրացրած է մի սպիտակ և գեղեցիկ քանդակուած խաչքար, որ մի քանի տեղերից արդէն աւերուել է. խաչքարի վրայ արձանագրուած է.

ՎԻ ՈԹ (610 — փրկչ. 1161) Թուին ի Թագաւորութեան վրաց Գէորգեայ կոնգնեցաւ սբ. Ամենափրկիչս ի բարեխօսութիւն հաւատացելոց: Այս խաչքարի մօտ, որմի մէջ եղել է և մի ուրիշ խաչքար, որի տեղն է մնացել այժմ: Գաւթի հիւսիսային և հարաւային որմերը լի են արձանագրութիւններով, որոնք բացառապէս զանազան նուիրատուութիւններ և նուիրողների անուններ են պարունակում: Յատակը ծածկուած է տապանաքարերով, որոնց մեծ մասն առանց արձանագրութեան է: Գաւթի արևելեան ծալքում գտնուող մի տապանաքար հետևեալ տապանագիրն ունի:

Վճնաւորն պատրոն Նրջհիսն է քոյր պատրոնացն Զա-

քարէի և Իւանէի: Այս գերեզմանաքարի երկարութիւնն է 3 արշ. 3 վ., լայնութիւնը 1 արշ. 5 վ.:

Ամբողջ գաւթի երկարութիւնն է 14 արշ. 6 վ., լայնութիւնը 3 արշ., 12 վ., բարձրութիւնը 6 արշին:

Այժմ գաւթի տանիքի մի մասը քանդուած է և եթէ այդպէս շարունակուի՝ շուտով ամբողջ առաստաղը կ'իլուի....

9.

ԳՐԱՏՈՒՆ ԿԱՄ ՆՇԽԱՐԱՒՈՒՑ

Փոքր գաւթի հիւսիսային որմի մէջ է գրատուն կամ նշխարատուն կոչուած հայկապ շէնքի մուտքը, որ շինուած է Ամենափրկիչ եկեղեցու մուտքի նմանութեամբ. կազմուած է երեք կարգ սիւնազարդ կամարներով. իւրաքանչիւր կարգի սիւները կերտուած են մի ամբողջ քարից: Մուտքի բարձրութիւնն է 2 արշ. $13\frac{1}{2}$ վ., լայնութիւնը 1 արշ. 10 վ.: Մուտքի կամարի և ճակատի քարի վրայ, ինչպէս գաւթի որմերի ու կամարների վրայ, կան բազմաթիւ արձանագրութիւններ, որոնք համարեաւ բոլորն էլ վերաբերում են զանազան անձանց կողմից արած նուիրատուութեանց: Բայց այլ ևս չկայ այն էական նշանակութիւն ունեցող արձանագրութիւնը, որ յառաջ է բերում Սարգիս եպ. Ջալալեանը և որից երևում է, որ նշխարատունը շինել է տուել ՇԺԲ (512—1063 թրկչ.) թուին Պաւլիթ արքայի գուստը Հրանուշ թագուհին. ահա այդ արձանագրութիւնը.

«Ի ՇԺԲ թուին Հայոց ի հայրապետութեան տեսուն Պէոսկորոսի ի թագաւորութեան Կիւրիկէի և Սմբատայ ես Հրանուշ Թագուհի գուստը Պաւլի Արքայի շինեցի զնշխարատունս և զեկեղեցիս, և ետու զնորաշէնքն ի Սանահինս վասն իմ մեղաց թողութեանն և իմ եղբարցն արեւշատութեան, արդ առաջնորդ որ նստի ի Սանահինս պարտական է առաջի Աստուծոյ որ իմ եկեղեցիս ժամ ինձ առնէ. և ոք զնորաշէնքն ի Սանահնէս հանէ, կամ զիմ ժամն խափանէ

ի փառաց սուրբ երրորդութեան, և գ. ժողովոյն նզովեալ լիցի անլուծանելի»:

Նշխարատունը մի հրաշակերտ, անսխն, կամարակապ և սիրուն, կոփածոյ քարերից շինուած հաստատութիւն է. գմբէթի գլուխը սրածայր չէ, եկեղեցիների գմբէթների պէս, ալլ տափակ և մի մեծ բացուածքով՝ որտեղից արտաքին լոյսը ներս է թափանցում: $16\frac{1}{2}$ արշին բարձրութիւն ունեցող գմբէթը կանգնած է չորս հոյակապ և ընդարձակ կամարների վրայ, որոնք հաստատուած են չորս մեծ ու գեղեցիկ քանդակուած կիսասիւնների վրայ, որոնցից ամեն մէկն ուրիշ տեսակ քանդակներ ունի. իւրաքանչիւր կիսասիւն բաղկացած է 3 հատ միապաղաղ քարերից. սիւնների հրաշալի քանդակները հիացնում են նայողին: Հիւսիսային որմի մէջ գտնուող սեան վերին պատուանդանի վրայ քանդակուած են ի միջի ալլոց և երկու իրար փաթաթուած օձեր:

Այս փառաշէն տունը քառակուսի ձև ունի և ամեն մի կողմի երկարութիւնն է 12 արշ. 11 վ., իսկ բարձրութիւնը 16 արշ. 8 վ.: Կամարների լայնութիւնն է 7 արշ. 12 վ.:

Ներքևից նայելիս՝ կաթողիկէն երկաթից կամ պղնձից շինուածի տպաւորութիւն է անում. կաթողիկէի վրայ նկատուում են վեց հատ ութանկիւն կանոնաւոր բազմանկեան ձևեր, որոնք քանի գնում՝ այնքան փոքրանում են:

Նշխարատան ներսի կողմից պատերի մէջ եղած դարաններն ենթադրել են տալիս, որ այս շէնքը պէտք է ծառայելիս լինէր իբրև ձեռագրների պահեստի տեղ և այդ պատճառով էլ կոչուել է նաև մատենադարան կամ գրատուն:

Արևմտեան կողմից որմի մէջ գտնուում է մի մեծ դարան՝ կամարաձև ու սիւնազարդ՝ 2 արշ. 14 վ. լայնութեամբ, 3 արշ. $3\frac{1}{2}$ վ. բարձրութեամբ և 10 վ. խորութեամբ:

Արևելեան որմի մէջ կան 3 դարաններ, որոնք միմեանց հաւասար չեն. սրանցից մէկն, ինչպէս երևում է ծխնելոյղի հեաքերից, ծառայելիս է եղել իբրև վառարան և 2 արշ. լայնութիւն, 1 արշ. $12\frac{1}{2}$ վ. բարձրութիւն ունի: Հիւսիսային որմի մէջ կան չորս դարաններ, իսկ հարաւային պատ-

տի մէջ, որտեղ գտնուում է նաև գրատան մուտքը, կայ միայն մի հատ դարան: Բոլոր դարանների խորութիւնը հաւասար է:

Նշխարատան ներսի պատերի վրայ ոչ մի արձանագրութեան հետք չէ երևում. կան մի քանի փոքրիկ խաչքարեր:

Բացի գմբէթի բացուածքից՝ արևելեան պատի մէջ կայ մի փոքրիկ լուսամուտ:

Այս հոլակապ շէնքն այժմ ծառայում է, ...բաքոսի տաճարի տեղ. ամբողջ յատակը ծածկուած է գինու կարասներիով....:

10.

ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ

Սբ. Աստուածածին եկեղեցու հիւսիսային որմին կից կառուցուած է զանգակատունը, որի ոչ շինութեան ժամանակն է յայտնի և ոչ էլ շինողի տնունը. միայն նախագաւթի հարակային որմի վրայ, աւագ գաւթի ձախ կողմը, գրտնուող արձանագրութիւնից երևում է, որ զանգակատան շէնքը վերանորոգել է վանքի առաջնորդ Սարգիս եպ. Բէքէքեանը ՌձԱ (1101—1652 թրկ.) թուին:

Զանգակատունը մի բարձր քառակիւնի շէնք է՝ գլուխը զարդարուած փոքրիկ կաթողիկէով. արևելեան պատի մէջ է մուտքը, մի ընդարձակ լուսամուտ և նրա տակը 3 փոքրիկ լուսանցք: Հիւսիսային պատի մէջ կայ նոյնպէս մի մեծ լուսամուտ, 3 փոքրիկ պատուհան և մի մուտք: Զանգակատան խկական ու զեղեցիկ սիւնազարդ մուտքը, որ այժմ քար ու կրի պատով շարուած է, եղել է արևմտեան կողմից. այս կողմի պատի վրայ կան 2 ընդարձակ, 3 միջակ և մի փոքրիկ լուսամուտ. մուտքի կամարի վրայ քանդակուած են 2 բազէ, որոնց գլուխները կոտրուած են: Այս որմի մէջ եղել է մի խաչաձև բացուածք, որ լեռոյ լցրել են քանդակուած կարմիր քարերով: Հարակային պատը, որ կցուած է սբ. Աստուածածին եկեղեցու

գաւթին, ունի մի ընդարձակ պատուհան և մի փոքր լուսանցք:

Արտաքուստ, զանգակատան պատերի վրայ, միայն մի արձանագրութիւն կայ, արեւմտեան կողմը, որով իմանում ենք, որ Սդէս անունով մէկը նուիրել է եկեղեցուն իր ջրաղացը, իսկ նրա թոռը նորոգել է այդ ջրաղացը:

Զանգակատան արեւելեան մուտքից, որ այժմ լցուած է գաճով, բարձրանալով 18 աստիճան, հասնում էք մի սրահ, որ այժմ լի է աւելներով. այդ սրահի մէջ կան 3 հատ պատարագամատոյց խորաններ՝ իրար նման և հաւասար. միայն աջ կողմի երրորդ խորանումն է կանգուն մնացել բեմը: Վերջին խորանի ճակատին արձանագրուած է.

Էկամաւն Աստուծոյ ես Աթա որդի Արտաւազայ աւրհնեցի զեկեղեցիս և զզանգակատունս որ շինեալ էր արեան մերձաւորի վանիս որդի Աբասն և միաբանքս հաստատեցին զամենայն եկեղեցիս ինձ պատարագա: Այս խորաններից իւրաքանչիւրն ունի մի-մի լուսամուտ:

Այդ սրահից էլ 13 աստիճան բարձրանալով՝ հասնում էք մի երկրորդ սրահ, որ ընդարձակ, անսիւն և կոմարակալ շինութիւն է. չորս կամարները միմեանց կտրելով՝ կազմում են չորս-չորս գեղեցիկ անկիւններ և միանալով միմեանց հետ՝ իրենց վրայ են կրում զանգակատան կաթողիկէն: Այս սրահի արեւելեան պատի մէջ կայ 2 լուսամուտ, որոնցից մէկը փակուած է: Արեւմտեան, հիւսիսային և հարաւային որմերի մէջ կայ մի-մի լուսամուտ. վերջինիս մէջ նաև մի փոքրիկ լուսանցք: Այս պատուհաններից դուրս նայելով՝ ձեր աչքի առաջ կենդանանում է ինքը բնութիւնը՝ իր չքնաղ տեսարաններով և ձեր երեւակայութեան թոխէքը մի ըսպէտեմ անսահման տարածութիւններ է չափում...

Զանգակատան կաթողիկէն հաստատուած է 6 սիւների վրայ, իսկ իւրաքանչիւր սիւնը բաղկացած է չորս կիսասիւններից:

Ամբողջ զանգակատունը շինուած է սրբատաշ քարից:

Ամբողջ զանգակատան բարձրութիւնն է 28 արշին. պա-

տերի լայնութիւնը—10 արշին. առաջին լարկի սրահի երկարութիւնն է 6 արշ. 6 վ., լայնութիւնը 3 արշ. 7 վ., բարձրութիւնը 5 արշ. 3 վ.: Այս սրահումն եղող խորաններից իւրանքանչիւրի երկարութիւնն է 3 արշ. 6 վ., լայնութիւնը 1 արշ. 10 վ., բարձրութիւնը 4 արշ. 5 վ.:

Երկրորդ լարկի սրահի երկարութիւնն է (արևելքից արևմուտք) 7 արշ. 14 վ., լայնութիւնը 7 արշ. 8 վ., բարձրութիւնը 5 արշ. 7 վ. կամարների միջի տարածութիւնը 6 արշ. 5 վ.: Այս սրահից սկսած՝ կաթողիկէի բարձրութիւնն է 14 արշ. 10 վ.:

11.

ՍՊԱՍԱԼԱՐՆԵՐԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԸ

Սանահնի հարաւ-արևելեան կողմը, Ամենափրկիչ եկեղեցուց մօտ 20 սափէն հեռաւորութեան վրայ կայ մի մատուռ՝ սրբատաշ քարից շինուած, անգմբէթ. տանիքը ծածկուած է կղմինտրաձև քարերով, որ կոչոււմ են «լորփին», «սալքար» և մի վերջոկաշափ հաստութիւն ունին՝ այսպիսի «լորփին»-ներով են ծածկուած բոլոր եկեղեցիների տանիքները: Մատուռն ամբողջովին կանգուն է, մնասուած է միայն տանիքի հարաւային կողմը, որի «լորփին»-ները թափուած են: Տանիքի արևմտեան ծալրին կանգնեցրած է մի սիրուն, քանդակագործ եկեղեցու կաղապար:

Մատուռի մուտքը գտնոււմ է արևմտեան կողմը և վերին մասում քանդակագործուած է. մուտքի ճակատին, կամարակապ շրջանակի մէջ, քանդակուած է մի խաչ. խաչի շուրջը քանդակուած են զանազան ծաղիկների ձևեր և երկու աղաւնի: Այդ խաչի շուրջը կամարաձև արձանադրուած է հետեւեալը.

«Առաքարէ և Իւանէ որդիք մեծին Սարգսի շինեցաք զհանգստորանս իշեցէք ի Քս. ի թվին Հայոց ՈԼԸ—(638—1189 փրկչ. թ.):»

Մատուռը ներսից բաժանուում է երկու մասի՝ արևե-

լեան և արևմտեան. երկու մասի յատակներն էլ հաւասար բարձրութիւն ունին, իսկ առաստաղները— ոչ. արևմտեան մասն աւելի բարձր է, քան արևելեանը: Արևմտեան մասը նոր աւելացրած է երևում և եթէ դրսից նայելու լինինք՝ մի առանձին մատուռի պէս է երևում, թէև ներսից այդ այնքան էլ աչքի չէ ընկնում: Հին մասի չորս կամարները հաստատուած են ութը փոքրիկ կիսասիւնների վրայ. նոր մասն անսիւն է և կամարակապ: Յատակը ծածկուած է 17 հատ մեծ-մեծ սրբատաշ տապանաքարերով. ինչպէս երևում է՝ հին մասի մէջ միայն երեք տապանաքար է եղել, մնացածներն յետոյ են աւելացել: Այդ երեք դամբարանները Զաքարէ Սպասալարի, իր հօր՝ Սարգիս և պապ Վահրամիւնն են. իւրաքանչիւր դամբարանի վրայ մի խաչքար է եղել, սակայն այժմ միայն մի խաչքար կայ կանգուն մնացած, մնացած երկուսի միայն պատուանդաններն են մնացել: Ամբողջ մնացած խաչքարը հրաշալի քանդակներ ունի և արձանագրուած է.

«Նշան Աստուծոյ բարեխաւս լեր ամիր սպասալար Հայոց և Վրաց Սարգսինոյ խաչքարի ստորին մասում գրուած է.

«Ի Ուր (636—1187) թուին կատարեցաւ ի Քս Մեծն Սարգիս, որդի Զաքարէի թոռն աւագ Սարգսի. որդիքս Զաքարէ և Իվանէ կսնգնեցաք զխաչս, լիշեցէք»:

Իսկական տապանաքարերը հասարակ, պարզ ու մեծ քարեր են, առանց քանդակագործութեան և արձանագրութեան, երկուսն էլ մասամբ ճեղքուած են:

Մնացած գերեզմանաքարերը Սպասալարների տոհմի, Արդութեանների հանգուցեալներին են պատկանում. դրանցից մի քանիսը հայերէն լեզուով գրուած տապանագրերի հետ ունին նաև առասերէն արձանագրութիւն. մէկն էլ վրացերէն տապանագիր ունի:

Մատուռի արևելեան և հիւսիսային որմերի մէջ կան մէկ-մէկ քառանկիւնի, երկար ու նեղ լուսամուտներ, իսկ հարաւային որմի մէջ մի կլորաձև լուսանցք:

Մատուռի հին մասի երկարութիւնն է (արևելքից-արև-

ՍԱՆԱՀՆԻ ԿԱՄՈՒՐՁԸ.

Յեր. Աստղան, Եդիս.

մուտք) 7 արշ., լայնութիւնը 5 արշ. $21\frac{1}{2}$ վերշ., բարձրութիւնը 4 արշ.: Նոր մասի երկարութիւնն է 6 արշ. 5 վ., լայնութիւնը (Հիւսիսից-Հարաւ) $61\frac{1}{2}$ արշ., բարձրութիւնը 6 արշ. 2 վ.: Ամբողջի երկարութիւնն է 13 արշ. 5 վ.:

Մատուռի արեւելեան որմին կից, Սպասարանների դամբարանների վրայ շինուած են 3 փոքրիկ, բայց համաչափ ու գեղեցիկ խորաններ՝ պատարագամատոյց սեղաններով. դրանք այնպէս են յարմարեցրած՝ որ պատարագիչ քահանան ուղղակի կանգնած լինի գերեզմանների վրայ: Այդ խորաններից միջինը երկար ու կամարաձև է, իսկ միւս 2-ը գմբէթաձև:

Երեք մատուռներն էլ համարեա՝ թէ ամբողջովին քանդուած են, մնացել են միայն մի քանի որմեր ու գմբէթներ, ոչոնց վրայի քարերն էլ ընկած են:

12.

ՍԲ. ՅԱԿՈՎԲ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱԻԵՐԱԿՆԵՐԸ

Սպասարանների դամբարանից մի փոքր հեռու, գէպի արեւելք, գտնուում են որ. Յակովբ եկեղեցու աւերակները, որից մնացել են միայն աջակողմեան 2 խորանները: Եկեղեցու աւերուած մասից երևում է, որ բաւականին ընդարձակ է եղել և սրբատաշ քարից կառուցուած:

13.

ՍԲ. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒՆ

Սբ. Յակովբ եկեղեցու մնացորդներից գէպի արեւելք, մօտ 10 սաժէն հեռավորութեան վրայ կանգուն է սբ. Յարութեան եկեղեցին՝ սրբատաշ քարից կերտուած և առանց կաթողիկէի. վնասուած են միայն տանիքի արտաքին լորփինները: Մուտքն արևմտեան կողմից է և շրջապատուած սանդխտաձև քանդակներով: Եկեղեցու ներսը նույնպէս սրբատաշ քարից է. միայն յատակը ծածկուած է հողով: Եկեղեցու երկու պատարագամատոյց խորանները միմեանցից բաժանուած են միջնասիւնով. իւրաքանչիւր խորան մի յուսու-

մուտ ունի արևելեան կողմից: Որմերի վրայ՝ ոչ ներսից ու ոչ դրսից արձանագրութեան հետք անգամ չկայ: Եկեղեցու երկարութիւնը 6 արշ. 3 վ. է, լայնութիւնը 4 արշ. 8 վ.:

Այժմ այնքան անխնամ է թողնուած, որ անասունների աղբով լի է...:

14.

ԳՐԻԳՈՐ ՏՈՒՏԵՈՐԴՈՒ ԴԱՄԲԱՐԱՆԸ

Սբ. Թարութեան եկեղեցու հիււսիսային որմին կից գրտնւում է մի գեղեցիկ քանդակներով զարդարուած և փոքրիկ կամարների վրայ հաստատուած ընդարձակ պատուանդան, որի վրայ կանգնած է նուրբ քանդակներով լցուած և հրաշակերտ մի խաչքար: Այս խաչարձանի տակն է ամփոփուած մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ տմենայայտնի հոգևորականներից մէկի, Սանահնի նշանաւոր վանահայր Գրիգոր Տուտէորդու աճիւնը: Տուտէորդին ինքն է շինել տուել իր մահարձանը և խաչքարի լետեի երեսի վրայ գրել տուել հետևեալը.

«Յամի յորում եղև կատարումն արքային վրաց Գուրգէնի ես Գրիգոր վարդապետ որդի Տուտայ Խաչինեցի որ բնակեալ ընդ հովանեաւ սրբոյ Աստուածածնիս կանգնեցի զխաչքս ի վերայ հանգստարանի իմոյ ակնունելով ելից կենցաղոյս, և արդ անկեալ զնիմ առ ոտս քո նշանդ Աստուծոյ և աղաչեմ անբարբառ շրթամբ զի ի մեծի երևման քոյ լինիցիս բարեխաւս տնարժան ծառայիս Քօի: Եւ որք երկրպագէք լիշեցէք ի Յս. Քս. կանգնեցաւ ի հայրապետութեան Յովհաննէսի, յորում ամի նորոգեցաւ կաթուղիկէն սբ ի թուին ՈԼԴ (634—1185). զՄխիթար կազմիչս լիշեցէք լիշեցէք ի Քրիստոս»:

Այս դամբարանի պատուանդանի շրջագիծն է 14 արշ. 12 վ., բարձրութիւնը 3 արշ. 5 վ. խաչքարի բարձրութիւնն է 3 արշ. 2 վ. խաչքարի միջին մասի լայնութիւնն է 1 արշ. 7 վ.:

15.

ՈՒՍՈՒՑԻՉ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԸ

Սբ. Յարութեան եկեղեցուց դէպի արևելք, մի փոքր հեռու, բարձր սլառուականի վրայ ամրացրած է դարձեալ մի խաչքար, որի տակ ամփոփուած են Հաղբատի առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոսի ուսուցիչ Յովհաննէս քահանայի երկրաւոր մնացորդները: Գիւղացիներն այս դամբարանին «սնուցիչ» են կոչում, երևի Յովհաննէս քահանայի ուսուցիչ կամ «սնուցիչ» լինելն աւանդաբար հաղորդուել է այժմեան սերնդին:

Խաչքարի լետի երեսի վրայ արձանագրուած է.

«Ես Տէր Յովհաննէս առաջնորդ Հաղբատայ կանգնեցի զխաչս ի հանգստարանի ուսուցանողին իմոյ Յովհաննէս քահանայի, որք երկրպագէք յիշեցէք ի Քրիստոս»:

Խաչքարը կարմիր քարից է և աչքի է ընկնում իր սիրուն քանդակներով:

16.

ՍԲ. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Գիւղի հարաւ-արևմտեան կողմը, մի փոքրիկ ապառաժոտ բլրի վրայ, 30 մետր վանքի դիրքից բարձր կանգնած է միայնակ սբ. Սարգսի մատուռը: Այս փոքրիկ խորանաձև եկեղեցին կամարակապ է, սրբատաշ քարից չէ շինուած և կաթողիկէ չունի: Արևելեան կամարի տակ ունի մի սլառարագամատուց սեղան և մի լուսամուտ. մատուռն ամբողջովին անխախտ է:

17.

ՍԲ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Գիւղի արևելեան կողմը գտնուող փոքր բլրակի վրայ, որ նույնպէս 30 մետր բարձր է վանքի դիրքից (1030 մետր ծովի մակերևութից), շինուած է սբ. Կարապետի մատուռը:

որ կառուցուած է սրբատաշ քարերից, կամարակապ և անսիւն շէնք է. մուտքը գտնուում է արևմտեան կողմից. հիւսիսային կողմից նոյնպէս դուռը կայ դէպի պատարագամատոյց սեղանը: Մատուռի որմերն են ամբողջ մնացել, առաստաղն ու կամարներից մի քանիսը քանդուած են: Այստեղ երբեմն պատարագ է լինում և ուխտի օրը շրջակայ գիւղերից բաւականին ուխտաւորներ են գալիս:

VI.

ԱՂԱԻՆՐՆԵՐԸ

Գիւղի հարաւարևմտեան ծայրին է գտնուում Զաքարէ և Իւանէ Սպասալարների շինել տուած հոյակապ, ընդարձակ և կամարակապ աղբիւրը, որի ջուրը 9 աստիճան Բէօմիւրի ջերմութիւն ունէր օգոստոսի առաջին կիսում: Աղբիւրի ջրերը հաւաքւում են եօթն աւազանների մէջ. այդ աւազանները գետնի տակ են և այնքան ընդարձակ ու բարձր, որ կարելի է մէջն ազատ մանգալ: Աւազանների մէջ ջուրը հաւաքուելով՝ դուրս է ծորում խողովակով և լցւում քարից շինուած երկար նաւերի մէջ: Վերոյիշեալ եօթն աւազաններից այժմ միայն երկուսի մէջ ջուր կայ: Աղբիւրի ընդարձակ կամարը մի միջնասիւնով երկու հաւասար մասերի է բաժանուած:

Երկու կամարների երկարութիւնն է 15 արշ. 3 վ., իսկ իւրաքանչիւրինն առանձին 7 արշ. 9 վ.: Կամարի լայնութիւնն է 6 արշ. 11 վ., բարձրութիւնը 5¹/₂ արշին:

Աղբիւրի ջրի մի մասը խողովակներով բերուած է վանքի գաւիթը. բերողն եղել է վանքի վանահայր Յարութիւն արքեպիսկոպոս Տէր-Բարսեղեանցը: Վանքի աղբիւրի փոքրիկ կամարի վրայ արձանագրուած է.

«1835 թ. Յարութիւն արքեպիսկոպոս շինեաց զաղբիւրս այս յորդահոս. ո՛վ վայելողք այս ջրոյս լիշեցէք զսա առ Տէր Յիսուս. սա էր տոհմէն Տէր-Բարսեղեանց և սահմանէն Տա-